

SABINA BRAKONIECKA¹

ZNACZENIE WODY DLA PASTERZY FULAŃSKICH W NIGERII – WYMIAR KULTUROWY I WPŁYW JEJ NIEDOBORU NA KONFLIKT Z LUDNOŚCIĄ OSIADŁĄ

Słowa kluczowe: Fulanie, Nigeria, pasterze, woda

WSTĘP

Każdego roku w Nigerii od siedmiu do dziewięciu milionów pasterzy fulańskich pokonuje ze swymi stadami szlaki o długości setek kilometrów w poszukiwaniu dogodnych obszarów wypasu bydła². Sezonowe migracje determinowane są potrzebami zwierząt – wymusza je okresowa dostępność wody i żyznych pastwisk w różnych częściach kraju. Pasterze przemieszczają się z północnej i środkowej Nigerii w kierunku południowym wraz z nastaniem pory suchej, kiedy pastwiska sawanny jałowiejają, a poziom wody w rzekach i jeziorach ulega obniżeniu. W czasie ulewnych deszczów udają się ponownie na północ, ponieważ obfite opady nie sprzyjają wypasowi. Do powrotu skłania ich również fakt, że na początku pory deszczowej ludność rolnicza wypala trawy, przygotowując pola pod uprawę. Bydło, które w okresie przestoju prac rolnych mogło swobodnie paść się na nieużytkach, zostaje w ten sposób pozbawione dostępu do pożywienia i należy skierować je na inne tereny (Hopen 1958, 18–19; Gad 2007, 56).

¹ Uniwersytet Warszawski, ORCID: 0000-0003-1139-0350, s.brakoniecka@uw.edu.pl.

² Pasterze, o których mowa w tym artykule, prowadzą nomadyczny oraz półnomadyczny tryb życia. Określenie „nomadzi” stosowane jest w niniejszym tekście w odniesieniu do obydwu tych grup.

Kierunki stałej wędrówki pasterzy fulańskich wyznaczone są przede wszystkim przez dostępność wody. Oluwakemi Udo et al. (2025) podkreślają znaczenie wody jako kluczowego czynnika, który wpływa na wzorce migracyjne Fulańców. W zależności od aktualnego ulokowania zasobów wodnych kształtowane są trasy transhumancji. Woda ma dla Fulańców nie tylko znaczenie praktyczne, ale również kulturowe. Z jednej strony reguluje czynności życia codziennego, a z drugiej – buduje tożsamość. O jej funkcji w mitologii i kształtowaniu pasterskiej tożsamości pisze Ulrich Braukämper (1997). Od ilości opadów zależy poziom żyzności pastwisk, które pozwalają na przetrwanie bydła – najważniejszego dla pasterskich nomadów dobra materialnego. To zatem woda determinuje dwa kluczowe elementy codzienności Fulańców: migracje oraz dobrostan zwierząt. Jej ograniczona dostępność negatywnie wpływa na warunki egzystencji pasterskich nomadów oraz może prowadzić do natężenia konfliktów z ludnością osiadłą. Z kolei zbyt wysoka wilgotność klimatu przyczynia się do rozwoju chorób niebezpiecznych dla bydła. Transhumancja odbywa się więc z uwzględnieniem całego wachlarza zagrożeń, co udowodnił Roger Blench (1994) w swoim studium migracji Fulańców w Nigerii środkowej i południowej. Matthias Umunna et al. (2024) przeanalizowali natomiast strategie adaptacyjne pasterzy fulańskich stosowane w obliczu pustynnienia Sahelu.

Niniejsze studium poświęcono znaczeniu wody, uwzględniając przede wszystkim wpływ jej niedoboru na koegzystencję z rolniczą ludnością osiadłą. Poruszono także temat migracji podejmowanych w poszukiwaniu zasobów wodnych i pastwisk. W celu realizacji badania postawiono pytanie o tożsamość fulańskich pasterzy – okazuje się ona ściśle powiązana z bydłem i migracjami. Do analizy powyższych zagadnień zastosowano metodę genetyczno-historyczną, dzięki czemu ukazano genezę mitologiczną i kontekst historyczny współzależności wody, transhumancji, pasterstwa i tożsamości.

Przedstawione w artykule badanie opiera się na analizie literatury naukowej i raportów organizacji badawczych na temat zależności fulańskich nomadów od zasobów wodnych i wpływu pustynnienia na ich konflikt z ludnością rolniczą w Nigerii. Informacje o tożsamości i sposobie życia Fulańców, zgromadzone na podstawie kwerendy w literaturze, uzupełniono podczas komunikacji personalnej z dr. Ahmadem Shehu, znawcą języka i kultury Fulańców nigeryjskich.

Należy zaznaczyć, że problem zmniejszania się zasobów wodnych i przemieszczania się pasterzy fulańskich na południe poza tradycyjne szlaki

transhumancji występuje też w innych krajach Afryki Zachodniej. Współcześnie zmiany w trasach migracji pasterzy prowadzą do konfliktów z ludami osiadłymi w całym regionie zachodniego Sahelu. Poniższa analiza ogranicza się jednak do obszaru Nigerii.

PASTERZE FULAŃSCY W NIGERII

Pasterze fulańscy stanowią jedną z najliczniejszych grup nomadycznych na świecie (Ezemenaka i Ekumaoko 2018, 39). Ludność ta żyje na rozległych terenach – od Senegalu na zachodzie aż po Republikę Środkowoafrykańską i Sudan na wschodzie. Według Okibe (2022, 2) współcześnie liczebność Fulańców wynosi około 25 milionów w całej Afryce Zachodniej, włączając nomadów, półnomadów i ludność osiadłą. Nie są dostępne aktualne dane demograficzne dotyczące pasterzy fulańskich w samej Nigerii. W 2011 roku liczbę nomadów i półnomadów w tym kraju szacowano na około 9,4 miliona (Abbo 2011, 39)³. Należy mieć na uwadze, że wszelkie statystyki dotyczące sytuacji demograficznej Fulańców, zwłaszcza pasterzy, obarczone są wysokim błędem wynikającym z niewydolności systemu ewidencji ludności w Nigerii. Pasterze i ich stada swobodnie przekraczają granice między państwowe, wskutek czego nomadzi z poszczególnych krajów przebywają także w państwach ościennych. Odmawiają ponadto rejestracji urodzeń i uczestnictwa w spisach ludności. Uzyskanie szczegółowych danych niemożliwe jest też z powodu płynnej tożsamości etnicznej Fulańców. Grupa ta, rozproszona w niemalże całej Afryce Zachodniej i części Środkowej, podlega procesom asymilacji kulturowej i etnicznej, z biegiem czasu traci więc świadomość własnej odrębności⁴.

Mówiąc o swoich pobratymcach w macierzystym języku fulfulde, Fulańcy używają etnonimu *Fulbe* (l. poj. *Pullo*). W języku polskim funkcjonuje szereg określeń tej grupy etnicznej, z których najczęściej spotykane to „Fulanie”, „Fulbeje”, „Fulbe”, „Peul” oraz „Fellata”. Pierwszy termin, stosowany

³ Według Departamentu ds. Gospodarczych i Społecznych ONZ od tego czasu liczba ludności w całym kraju wzrosła o niemal 43% (Worldometer 2025), przy czym najwyższy przyrost naturalny przypada na ludy pochodzące z północy. Skłania to do wniosku, że obecnie liczba pasterskiej ludności nomadycznej i półnomadycznej w Nigerii może sięgać ponad 13 milionów.

⁴ Przykładem jest społeczność Fulańców w Sudanie, która do końca XIX w. podlegała arabizacji (Oppong 2002), a także Fulańców nigeryjskich, o czym niżej.

również w tej pracy, pochodzi z języka hausa, głównego języka służącego do komunikacji w północnej Nigerii, w którym ludność ta nazywana jest *Filani*. Upowszechnił się on w anglojęzycznych publikacjach naukowych traktujących o Fulanach nigeryjskich oraz w afrykanistyce polskiej (Gad 2007, 10; Will 2013, 89).

Fulanie stanowią grupę etniczną o wysokim stopniu zróżnicowania. Fakt ten wynika nie tylko z ogromu zajmowanej przez nich przestrzeni geograficznej, ale również z odrębnego stylu życia poszczególnych rodów. Rozróżnienie to dostrzegalne jest w języku fulfulde, a zatem funkcjonuje także w fulańskiej tożsamości. O nomadach lub półnomadycznych pasterzach mieszkających w buszu mówi się odpowiednio *Fulbe na'i* („Fulanie krowi”) oraz *Fulbe ladde* („Fulanie z buszu”) (Adebayo 1991, 2; Olson 1996, 181). Ludność osiadła z kolei nazywana jest *Fulbe siire*, *Fulbe wuro* lub *Fulbe saare* („Fulanie z miasta”)⁵. W języku hausa natomiast pasterze fulańscy określani są jako *Filanin daji* („Fulanie z buszu”). O Fulanach osiadłych mówi się *Filanin gida* („Fulanie osiadli”) (Adebayo 1991, 1; Newman 2007). Obydwie grupy, mimo wspólnego pochodzenia i tradycji kulturowej, funkcjonują odrębnie. Fulanie osiadli – pomijając tych żyjących w mieście Jola i na terenie stanu Adamawa – porzucili język fulfulde na rzecz hausa i zasymilowali się z miejscową ludnością⁶. Grupa ta osiąga znacznie wyższy poziom wykształcenia niż nomadzi i kształtuje elity społeczno-ekonomiczne północy Nigerii. Wśród zasymilowanych Fulanów osiadłych znajdziemy dobrze prosperujących handlarzy, uczonych muzulmańskich, osoby zatrudnione w sektorze administracji i edukacji, a także przedstawicieli elit politycznych (Adebayo 1991, 1; Różański 2013, 62). Pasterze natomiast w niewielkim stopniu integrują się z ludnością osiadłą, bez względu na jej przynależność etniczną. Praktykują endogamię i preferują związki między krewnymi w linii męskiej. Małżeństwa Fulanów nomadycznych z sedentarnymi występują stosunkowo rzadko (Adebayo 1991, 2). Pierwsi żywią przekonanie, że drudzy

⁵ Rzeczowniki *wuro*, *siire* i *saare* oznaczają ‘miasto’, ‘osada’, ‘dom’ i używane są jako synonimy. Ich znaczenie różnicuje się w poszczególnych dialektach fulfulde, np. w dialekcie Sokoto (zachodnim) w odniesieniu do osady używany jest termin *saare* (Mukoshy 2014), który nie występuje w dialekcie centralnym, używanym w środkowej i zachodniej części północnej Nigerii. W dialekcie Adamawa z kolei *saare* oznacza ‘dom’, a osadę lub miasto nazwiemy *wuro* (Shehu 2020).

⁶ Z tego powodu w badaniach nad ludami Nigerii używa się czasem zbiorczego terminu „Hausa-Fulanie”.

wzgardzili tradycją pasterską i wyrzekli się korzeni na rzecz wygód miejskiego życia.

BYDŁO, WODA I MIGRACJE W KULTURZE FULAŃSKICH PASTERZY

Filarem tożsamości fulańskich nomadów jest bydło. Jak mówi Ogbeide, „hodowla jest [dla nich] bardziej kulturą niż profesją, a utrata bydła stanowi jednocześnie utratę osobowości” (Ogbeide 2017, 56). Życie fulańskich pasterzy – poczynawszy od ustalania harmonogramu codziennych prac, a skończywszy na wyznaczaniu szlaków migracji – jest w całości podporządkowane potrzebom zwierząt. Nawet *pulaaku*, tradycyjny system edukacji fulańskiej⁷, koncentruje się przede wszystkim na wykształceniu u dzieci przywiązania do krów (Hopen 1958, 24). Jedno z przysłów Fulanów przedstawia bydło jako główny element tożsamości tego ludu: *Na’i woni pulaaku* („Bydło jest symbolem *pulaaku*”) (Shehu 2020). Z kolei Adebayo podkreśla także znaczenie zwierząt w życiu gospodarczym i społecznym nomadów:

Bydło jest [dla nich] cenniejsze niż cokolwiek innego. Stanowi ono miarę bogactwa, jednostkę rozliczeniową, skarb; jest i jednocześnie nie jest ich majątkiem. Osobie, która nie zajmuje się pasterstwem, trudno pojąć znaczenie bydła dla Fulanina. Na bydle wszystko się zaczyna i kończy (Adebayo 1991, 2).

Na zachodnioafrykańskiej sawannie największym wyzwaniem, z którym mierzą się pasterze, jest zapewnienie zwierzętom dostępu do wody i dogodnych pastwisk. Ścisłą współzależność krów, wody i samych Fulanów poświadczają ich przedmuzułmańskie wierzenia, wciąż kultywowane przez część nomadów. Według mitologii to właśnie woda jest materią, która dała początek istnieniu bydła, a jej obecność towarzyszyła także początkowi pierwszych Fulanów. Legenda o pochodzeniu ludzi i krów ma wiele wersji, których stałymi elementami są zbiornik wodny i mieszkający nad nim duch. Jeden z jej najpopularniejszych wariantów spisany został przez Wilsona-Haffendena, prowadzącego badania wśród Fulanów z rodu Szuwalbe. Wilson-Haffenden (1927) podaje, że pierwsi członkowie tej grupy

⁷ *Pulaaku* stanowi zespół cech najbardziej pożądanых u Fulanina. Termin ten można zatem tłumaczyć jako ‘fulańskość’ lub ‘etos fulański’ (Riesman 1977). Do nabycia *pulaaku* prowadzić ma tradycyjne kształcenie w duchu rodzimych wartości, które określane jest tym samym terminem (Shehu 2020).

etnicznej zrodzili się z przelotnego romansu zamężnej kobiety zwanej Ba-dżemongo z duchem wodnym o zapomnianym już imieniu. Kobieta spotka-ła zjawę, kiedy kąpała się w rzece. Nad brzegiem zbiornika doszło między nimi do stosunku płciowego, po którym Badżemongo powiła dwóch synów. Jej pozostałe dzieci dokuczały młodszemu rodzeństwu z powodu braku in-formacji o ich ojcu. Chcąc rozwiązać ten problem, kobieta wróciła nad rzekę i poprosiła ducha o publiczne uznanie swoich synów. Ten spełnił jej prośbę i wykorzystał okazję, aby przekazać potomkom podarunek: na jego rozkaz ze wzburzonych wód rzeki zaczęło wyłaniać się bydło. Oczom zgromadzo-nych ukazało się stado składające się z 20 dorodnych krów i dwóch byków, strzeżone przez czterech niewolników. Bydło i słudzy trafili pod opiekę chłopców, którzy od tej pory mienili się pasterzami (Adebayo 1991, 7)⁸.

Zależność Fulanów i ich stad od wody widoczna jest również w wy-miarze pragmatycznym. To właśnie obfitość opadów w danym regionie determinuje, w którym kierunku przemieszczają się pasterze. Migracje, praktykowane od niepamiętnych czasów, stanowią nieodłączny element fulańskiej kultury. Stenning, który w latach 50. XX wieku badał społeczność fulańskich pasterzy Wodaabe z zachodniej części dawnego imperium Bor-no (czyli z obecnego stanu Bornu w północno-wschodniej Nigerii), opisał schemat przemieszczania się tej ludności w czasach przedkolonialnych. Od-notował, że Fulanie wyróżniają trzy odrębne kategorie migracji: *kodāl*, *eg-gol* oraz *perol* (Stenning 1994, 206–207).

Ród pasterski zwykle zakłada osadę w regionie rozległych pastwisk, w pobliżu większej wsi lub miasta. W obozowisku na stałe pozostaje przy-wódca rodu, nazywany *arđo* (Mukoshy 2014, 14), który prowadzi pertrak-tacje z lokalnymi władzami, dotyczące możliwości wypasu bydła w okolicy. W zakresie obowiązków *arđo* leży również łagodzenie konfliktów z ludno-ścią osiadłą, wynikających ze szkód, do których doprowadziła obecność by-dła na polach uprawnych (Gad 2007, 46). W porze suchej pasterze w mniej-szych grupach udają się na wędrówki szlakami prowadzącymi na południe od osady. Gdy nadchodzą ulewne deszcze, migranci kierują się z powrotem na północ. Ten model wędrowania, czyli właściwą transhumancję, Fulanie określają ogólnym terminem *kodāl*. W ramach *kodāl* wyróżniają ponad-to poszczególne etapy przemieszczania się, co znajduje odzwierciedlenie w bogatej terminologii związanej z transhumancją, funkcjonującej w języku

⁸ Na temat innych wersji legendy zob. Adebayo (1991); Gad (2007).

fulfulde. Na przykład terminy *banga* i *wurtoya* znaczą ‘udać się na pastwisko w porze suchej’, *cheedoya* – ‘spędzić porę suchą’, a *tijjoya* – ‘powrócić na pastwiska w porze deszczowej’ (Stenning 1994, 206–207).

Szlaki *kodal* stale podlegają weryfikacji. Na przestrzeni lat pasterze modyfikują trasy oraz dostosowują tempo przemieszczania się do dostępności zasobów wodnych i świeżych traw. Do zmian tras przyczynia się także rywalizacja o pastwiska między poszczególnymi grupami nomadów oraz trudne relacje z ludnością osiadłą, która może sprzeciwiać się wypasowi na uprawianych przez nią gruntach. Stopniowe modyfikacje szlaków ostatecznie wymagają przeniesienia obozowiska w miejsce, które stanowić będzie nową siedzibę przywódcy rodu oraz bazę wypadową wędrówek pasterzy na południe. To przesunięcie całej przestrzeni cyklicznego ruchu – osady oraz tras sezonowych wędrówek – Fulanie traktują jako odrębną kategorię migracji i określają terminem *eggol*. Stenning nazywa to przemieszczenie „dryfem migracyjnym” (ang. *migratory drift*) (Stenning 1994, 207).

Rozróżnienie między *kodal* i *eggol* pozwala zrozumieć, że nie każda migracja pasterzy stanowi potencjalny załazek konfliktu z ludnością osiadłą. *Kodal* jest bowiem wędrówką regularną, a wypas w jej ramach zachodzi zwykle w porozumieniu z rolnikami. *Eggol* natomiast wiąże się z wytyczeniem tras na nieuczęszczanych dotąd terenach, gdzie nieoswojona wcześniej obecność pasterzy i stad może budzić sprzeciw.

Ostatnia z wyróżnianych przez Fulanów kategorii migracji, *perol*, oznacza ucieczkę z obozowiska w wyniku nadzwyczajnych okoliczności lub nagłego zagrożenia, takiego jak wojna, głód lub nadmierna ingerencja państwa w życie Fulanów, czemu ci ostatni są szczególnie niechętni. Ten rodzaj migracji nie odegrał jednak istotnej roli w okresie pokolonialnym, któremu poświęcona jest niniejsza analiza, stąd w dalszej części tekstu temat ten nie jest rozwijany.

NIEDOBÓR WODY JAKO CZYNNIK KONFLIKTOGENNY W NIGERII

W warunkach cyklicznego ruchu pasterzy i ich stałej zależności od osiadłych rolników nieuniknione są sporadyczne napięcia między tymi dwiema grupami. Nieporozumienia nasilają się zwykle wskutek złamania zasad współżycia umocowanych w tradycji, a także naruszenia interesu drugiej strony, jak choćby blokowanie krowom dostępu do wody przez rolników lub dewastowanie zbiorów przez bydło (Kuś 2003, 56). Konflikty wynikające

z pogwałcenia niepisanych reguł koegzystencji występowały już w przeszłości, a nieliczne przypadki starć nomadów z ludami osiadłymi zostały nawet utrwalone w źródłach pisanych⁹. W ciągu ostatniej dekady rywalizacja pasterzy z rolnikami uległa jednak zaostreniu, coraz częściej przybierając formę aktów wzajemnej agresji. Mimo że niepokoje na tym gruncie pojawiają się również w innych państwach regionu, takich jak Mali, Burkina Faso czy Niger, w Nigerii starcia skutkują znacznie wyższą liczbą ofiar śmiertelnych niż w innych państwach Afryki Zachodniej czy Środkowej. Do aktów przemocy dochodzi w północno-zachodniej części kraju oraz w Pasie Środkowym (tzw. Middle Belt), a w ostatnich latach również w stanach południowych (Brottem 2021).

Przyczyny nasilenia się niepokojów między rolnikami a pasterzami są wielopłaszczyznowe. Z jednej strony dotyczą pragmatycznej kwestii rywalizacji o zasoby niezbędne do przetrwania, ale sięgają również tradycji i odrębnej tożsamości stron konfliktu. Prawie 90% wszystkich pasterzy w Nigerii stanowią Fulanie, lud zislamizowany, który jest w posiadaniu większości nigeryjskiego bydła (Ezemenaka i Ekumaoko 2018, 39). Osiadli rolnicy z kolei należą do mniejszych grup etnicznych, takich jak Baczama, Berom, Tiw, Eggon, Dżukun oraz Tarok, od wieków będących pod wpływem chrześcijaństwa (International Crisis Group 2018). Wskutek tak głębokich różnic tożsamościowych nieporozumienia rolników i pasterzy prowadzą do pogłębienia niechęci na gruncie etnicznym i religijnym, nawet jeśli pierwotnie wynikały jedynie z przyczyn ekonomicznych. Nasileniu konfliktu sprzyja również wzrost przestępczości w północno-zachodniej części Nigerii – w szczególności coraz częstsze kradzieże bydła i napady z bronią – który motywuje pasterzy do migracji dalej na południe. W takich warunkach rośnie popyt na broń, która okazuje się niezbędna do ochrony stad. Nielegalny handel uzbrojeniem kwitnie w całym regionie zachodniego Sahelu i także przyczynia się do wzrostu liczby ofiar starć nomadów z rolnikami. Rozwojowi konfliktu sprzyja również eksplozja demograficzna w Nigerii, będącej

⁹ Maciej Kuś wymienia w tym kontekście m.in. pracę Dmitrija Ol'derogge pt. *Zapadnyj Sudan w XV–XIX ww. Oczerki po istorii i istorii kul'tury*, wydaną w 1960 r. w Moskwie, w której opisane są zniszczenia pól ryżowych dokonane przez bydło należące do Fulanów (Kuś 2003, 56). Kingsley Ezemenaka i Chijioke Ekumaoko wspominają z kolei o starciach między pasterzami a rolnikami w pasie środkowym w Nigerii, które datują na lata 80. XX wieku (Ezemenaka i Ekumaoko 2018, 35).

w światowej czołówce pod względem rocznego przyrostu ludności¹⁰. Migracja tradycyjnymi szlakami, którymi dekady temu podróżowali pasterze ze stadami, jest obecnie utrudniona lub niemożliwa. W wyniku gwałtownych zmian demograficznych na trasach dawnych wędrówek Fulanów ludność osiadła wznosi budynki mieszkalne, a ziemie w pobliżu osad zagospodarowuje na grunty rolne (Ezemenaka i Ekumaoko 2018, 45).

Dominującym czynnikiem prowadzącym do wzrostu napięć między nigeryjskimi nomadami i rolnikami jest jednak zespół problemów wywołanych ograniczonym dostępem do wody. Zmiany klimatyczne skutkują pustynnieniem północnych rubieży kraju, częstymi suszami i pogorszeniem się jakości pastwisk od granicy z Nigrem aż po region Pasa Środkowego w centralnej części Nigerii.

Niedobór wody wynikający ze zmian klimatycznych zachodzących w północnej Nigerii jest jednym z najistotniejszych katalizatorów migracyjnego dryfu *eggol*, który przyczynia się do wzrostu niepokojów między pasterzami fulańskimi a osiadłą ludnością rolniczą. Rywalizacja o wodę od wieków leży u podstaw konfliktów surowcowych w różnych częściach świata. Amerykański instytut badawczy Pacific Institute for Studies in Development, Environment and Security opracował chronologiczną listę 1920 konfliktów związanych z zasobami wodnymi (Pacific Institute 2025; zob. też Pronińska 2005, 46) – najstarsze sięgają nawet pięciu tysięcy lat wstecz, a najnowsze to zatargi współczesne, wciąż nierozwiązane¹¹. W przeciwieństwie do znacznie cenniejszych złóż mineralnych i energetycznych, woda jako jedyny surowiec konfliktogenny nie posiada zamienników, co czyni ją zasobem szczególnie pożądanym w sytuacji jej niedoboru. Udział wody we wzroście napięć w danym regionie może polegać na jej deficycie w obszarze, gdzie zapotrzebowanie na nią jest wysokie, oraz na niezgodności interesów państw położonych nad jednym zbiornikiem wodnym¹² (Pronińska 2005, 41–46).

¹⁰ Według bazy danych CIA, *The World Factbook*, w 2024 r. Nigeria plasowała się na 19. miejscu wśród wszystkich państw świata pod względem wysokości przyrostu ludności (CIA 2025).

¹¹ Wśród 14 konfliktów i zbrojnych incydentów w Nigerii, ujętych we wspomnianym opracowaniu i datowanych od lat 80. XX w., siedem dotyczyło zatargów między Fulanami a ludnością rolniczą w zakresie dostępu do wody.

¹² Przykładem sporu pierwszego rodzaju jest konflikt w Darfurze, do którego nasilenia przyczyniła się panująca w regionie susza oraz rywalizacja lokalnych ludów o dostęp do ujęć wodnych. Egzemplifikację drugiej kategorii sporu stanowi problem

Obszar północnej i środkowej Nigerii dotknięty jest postępującym procesem dezertyfikacji. Jaiyeoba (2002) utrzymuje, że już na początku XXI wieku zjawisko to dotyczyło 15 spośród 36 stanów Nigerii, a tereny pustyńne i półpustyńne zajmowały 20% powierzchni całego kraju. Pierwsze ostrzeżenia dotyczące pustynnienia północnych rubieży Nigerii pojawiły się już w latach 20. XX wieku i od tamtej pory proces ten stale postępuje. Jego skutkami, poza ograniczonym dostępem do żyznych gruntów i zielonych pastwisk, są coraz częstsze susze, a także brak bezpieczeństwa żywniowego i nieprzewidywalność klimatu, mogące prowadzić do niepokojów społecznych (Ogbeide 2017, 53).

Adebayo zauważa, że nawet wielka migracja Fulanów z obszaru Senegambii, która doprowadziła do ich przeniknięcia na tereny dzisiejszej Nigerii, wywołana była także zmianami klimatycznymi. Exodus ludności pasterskiej z zachodnich rubieży kontynentu w kierunku wschodnim zaczął się przed XII wiekiem, a istotny wymiar osiągnął w wieku XIV i XV. Intensywny wypas bydła i zachodzące w Sahelu pustynnienie doprowadziły wówczas do wyeksploatowania pastwisk stosunkowo niewielkiej Senegambii, a to zmusiło Fulanów do poszukiwania nowych ziem. *Kronika Kano* odnotowuje obecność Fulanów osiadłych na terenach dzisiejszej północnej Nigerii już w XIII wieku (Piłaszewicz b.d.). Możliwe, że ludność pasterska pojawiła się na tym obszarze jeszcze wcześniej. Jej decyzji o pozostaniu przy nomadycznym trybie życia sprzyjać mogła wrogość Hausańczyków – rdzennych mieszkańców – która sprawiała, że pasterze nie zdomowili się w żadnym miejscu i pozostawali w ciągłym ruchu (Adebayo 1991, 12–15).

Pustynnienie wpływa na przebieg szlaków i tempo migracji Fulanów również współcześnie. Utrudniony dostęp do wody oraz wysychanie terenów zielonych pogłębiają rywalizację o ziemię między potrzebującymi jej pod uprawę rolnikami a pasterzami, którzy poszukują pożywienia dla swoich stad. Olayiwola (2019, 98) cytuje statystyki, według których do ponad 60% starć z udziałem tych grup ludności dochodzi w Nigerii w porze suchej, co sygnalizuje korelację między nasileniem przemocy a utrudnionym dostępem do wody oraz pastwisk. Przesunięcia szlaków w kierunku południowym i zmiany w harmonogramie migracji odnotowywane są co najmniej od początku XX wieku. W 2008 roku Nigeryjska Agencja Meteorologiczna (NI-MET) ustaliła, że przez ostatnie 30 lat średni czas trwania pory deszczowej

zagospodarowania zasobów wodnych Nilu, prowadzący do napięć między państwami położonymi w jego dorzeczu (Pronińska 2005, 42–43).

w kraju skrócił się ze 150 do 120 dni rocznie. Obecnie pora sucha występuje tam od października do maja. Po niej następują cztery miesiące niskich opadów, o objętości od 600 do 900 mm rocznie. W ciągu ostatnich sześciu dekad suche tereny położone na północy kraju uległy przeobrażeniu w obszary pustynie i półpustynie. Proces ten stale postępuje, a jego tempo szacowane jest na około 0,6 kilometra w kierunku południowym w ciągu roku (International Crisis Group 2017, 3; Olayiwola 2019, 98). W 2015 roku 63% terytorium kraju uznano za pustynniejące (Olagunju 2015).

W wyniku stałego spadku poziomu wód w zbiornikach pasterze zmuszeni są poszukiwać terenów do wypasu położonych dalej na południu. Pojawienie się nomadów na nowych terytoriach wywołuje sprzeciw ludności nieprzywykłej do ich obecności. Jednak w sytuacji niedoboru surowców nawet migracje wzdłuż utartych szlaków mają potencjał konfliktogenny. Ludność osiadła, która w warunkach zadowalającego dostępu do wody i ziemi miała przychylny lub neutralny stosunek do obecności Fulańców i ich stad w najbliższej okolicy, w obliczu mniej sprzyjających warunków klimatycznych oraz wzrastającej gęstości zaludnienia może przyjmować wrogą postawę wobec przybyszów i reagować w ten sposób na ograniczenie dostępu do kluczowych zasobów naturalnych.

TRUDNA KOEGZYSTENCJA PASTERZY I ROLNIKÓW W NIGERII

Współistnienie fulańskich nomadów i półnomadów z rolniczymi ludami osiadłymi w Nigerii trwa już od co najmniej ośmiu wieków. Mimo sporadycznych nieporozumień, nieuniknionych w sytuacji głębokiej współzależności ekonomicznej, dawniej koegzystencja tych grup oparta była na harmonii i przynosiła obustronne korzyści. Pasterze otrzymywali od farmerów prawo do wypasu bydła na ich gruntach. Dzięki temu w okresie przestoju prac polowych ziemia była nawożona bez udziału rolników, co stanowiło rekompensatę za przyzwolenie na obecność stad. Tradycyjnie pasterze udawali się na obszary Pasa Środkowego i spędzali tam sezon od grudnia do maja, po czym wracali na północne obrzeża Nigerii. Obecnie, wskutek wysychania pastwisk, nomadzi coraz dłużej zwlekają z powrotem i kierują się na północ dopiero w lipcu; niektórzy nawet decydują się na całoroczny pobyt w regionie centralnym. Ich migracje, w wymiarze czasowym i przestrzennym różniące się od tych utrwalonych zwyczajem, prowadzą do pogwałcenia harmonijnej relacji z ludami osiadłymi i utraty zaufania populacji

sedentarnej. Tradycja pokojowej koegzystencji traci na znaczeniu, a jej miejsce zajmuje rozgrywanie partykularnych interesów zwaśnionych stron. W sytuacji malejących opadów, pustynnienia gruntów, coraz trudniejszego dostępu do wody i eksplozji demograficznej dawna współpraca przeradza się w rywalizację o ograniczone zasoby. Fulańskie stadła coraz częściej wprowadzają swoje stada na pola wbrew woli rolników i nie uwzględniając aktualnego okresu w cyklu agrarnym – doprowadzają tym samym do niszczenia upraw. W ramach odwetu ludność osiadła dopuszcza się kradzieży krów oraz fizycznych napaści na bydło i samych pasterzy. Kolejne ataki prowadzą do dalszej eskalacji konfliktu i napędzają błędne koło przemocy.

Od 2014 roku rośnie liczba śmiertelnych ofiar antagonizmów między fulańskimi pasterzami a ludnością osiadłą. Według raportu *Global Terrorism Index* między 2010 a 2013 rokiem w wyniku starć ludności osiadłej z nomadami życie w Nigerii straciło około 80 osób, co okazuje się niewielką liczbą w stosunku do obecnej skali przemocy. Już w kolejnym roku bilans ofiar znacznie wzrósł, osiągając liczbę 1129, i od tamtej pory utrzymuje się na wysokim poziomie (Institute for Economics & Peace 2015, 43). International Committee on Nigeria (2020) oszacował łączną liczbę śmiertelnych ofiar tego konfliktu aż na 19 tysięcy. Do eskalacji przemocy dochodzi przede wszystkim w stanach Plateau, Benue i Kaduna, położonych w Pasie Środkowym, a także w prowincjach Adamawa oraz Taraba w północno-wschodniej strefie geopolitycznej, gdzie żyje osiadła ludność fulańska. Starcia nasilają się w poszczególnych regionach, w których przyjmują formę łańcucha akcji i reakcji odwetowych. Obszarem newralgicznym jest między innymi lokalny okręg administracyjny Bassa, gdzie we wrześniu i w październiku 2017 roku w potyczkach zginęło co najmniej 75 osób, spalono niemal 500 domów, a ponad 13 tysięcy ludzi uciekło z miejsca zamieszkania w obawie przed kontynuacją zamieszek. W położonym niedaleko okręgu Barkin Ladi w dniach 23 i 24 czerwca 2018 roku seria starć odwetowych doprowadziła do śmierci ponad 200 osób łącznie (International Crisis Group 2018, 1–2).

Z czasem niepokoje zyskały rys sporu o charakterze etnicznym. Taktyka walki obydwu stron polega bowiem na podejmowaniu odwetu na przypadkowych osobach z tej grupy etnicznej, do której należeli agresorzy odpowiedzialni za jeden z poprzednich ataków. Ofiary wybiera się w duchu odpowiedzialności zbiorowej, o czym świadczą między innymi mordy w północno-wschodniej części stanu Adamawa. W regionie tym tli się konflikt między fulańskimi nomadami a rolniczą, chrześcijańską ludnością Baczama. Sytuacja pozostaje szczególnie trudna od listopada 2017 roku,

kiedy młodzież Baczama uderzyła na Szaforon, Kikem oraz Kodemti – trzy osady fulańskie w Numan. Zabito co najmniej 55 osób, spośród których 48 stanowiły dzieci. Najazd przeprowadzono w ciągu dnia, kiedy większość mężczyzn była nieobecna w domach (International Crisis Group 2018, 2–3). Mordu dokonano na ludności osiadłej, a motyw zbrodni najprawdopodobniej ograniczał się do związku etnicznego z nomadycznymi pasterzami (Shehu 2020). Na początku grudnia tego samego roku Fulanie w ramach odwetu uderzyli na pięć wsi Baczama w okręgu Demsa. Według relacji lokalnych przywódców Baczama zginęło wówczas ponad 100 osób (International Crisis Group 2018, 3).

Od czasu eskalacji konfliktu rząd federalny podejmuje próby załagodzenia sporu, które jak dotąd pozostają nieefektywne, a ponadto budzą skrajne emocje w społeczeństwie nigeryjskim. Spośród licznych propozycji rozwiązań obiecująca wydaje się inicjatywa *The National Livestock Transformation Plan*. Zakłada ona nadanie migracjom i wypasowi określonych ram terytorialnych poprzez skierowanie nomadów i ich stad na wyznaczone, ograniczone obszary pastewne. Propozycja ta budzi jednak wątpliwości obydwu stron konfliktu: nomadzi obawiają się, że w wyniku reform zostaną zmuszeni do zmiany trybu życia na osiadły; rolnicy natomiast przewidują, że wytyczenie granic nowych pastwisk może łączyć się z odebraniem im prawa do użytkowania części gruntów. Plan wdrażany jest pilotażowo w wybranych miejscach, a jego pełna implementacja przewidziana jest na 2028 rok (Efobi, Adejumo i Kim 2025).

ZAKOŃCZENIE

Woda odrywa kluczową rolę w kształtowaniu tożsamości i kultury pasterskich nomadów w Nigerii. Jej dostępność wpływa na szlaki migracji oraz pozwala na utrzymanie przy życiu bydła, które stanowi podstawę przetrwania tej grupy etnicznej. O znaczeniu transhumancji jako wędrówki w poszukiwaniu zasobów wodnych dla fulańskiej tożsamości świadczy fakt, że pasterze ci nieprzychylnie postrzegają tych Fulanów, którzy zrezygnowali z pasterskiego trybu życia na rzecz osiedlenia się w stałym miejscu pobytu.

Pustynnienie Sahelu oraz zmniejszanie się dostępności wody prowadzi do naruszenia tradycji związanych z migracjami i zmiany szlaków, którymi od stuleci pędzono bydło. W dobie ogólnoświatowego kryzysu klimatycznego, którego skutki szczególnie odczuwalne są w regionie Sahelu, na

siatkę licznych czynników konfliktogennych nakładają się problemy wynikające ze zmian środowiska naturalnego i zmniejszającego się dostępu do wody. Pustynnienie rozległych terenów w Nigerii prowadzi do ograniczenia zasobów naturalnych i natężonej rywalizacji pomiędzy poszczególnymi grupami interesu. Modyfikacje dotychczasowych tras oraz harmonogramu migracji pasterzy i ich stad prowadzą do zaburzenia dawniej zrównoważonej koegzystencji ludności nomadycznej i osiadłej. Wskutek licznych ataków i kontrataków odwetowych zacieśnia się spirala przemocy, a konflikt nabiera charakteru etnicznego.

Analiza przyczyn zaognienia stosunków fulańskich pasterzy z rolnikami nastręcza trudności również dlatego, że strony konfliktu to odrębne grupy wyznaniowe. W wyniku różnic religijnych i etnicznych rozpowszechniane są nieprawdziwe informacje oraz powstają teorie spiskowe, które utrudniają właściwą interpretację bieżących wydarzeń. Większość nigeryjskich mediów ulokowana jest na południu kraju i znajduje się w obszarze wpływów chrześcijan. Takie domy medialne wykazują skłonność do przypisywania Fulanom odpowiedzialności za wszystkie ataki na rolnikach, bez względu na ich faktyczną proveniencję. Po obydwu stronach sporu opowiadają się ponadto przedstawiciele starszyny i lokalni przywódcy, którzy podsycają niechęć opartą na tożsamości etnicznej. Z kolei muzułmańscy i chrześcijańscy kaznodzieje postrzegają niepokoje jako rywalizację religijną i takie uzasadnienie konfliktu rozpowszechniają wśród wiernych. Szczególną wrażliwość społeczeństwa nigeryjskiego na kwestie wyznaniowe i jego skłonność do interpretacji wszelkich sporów jako religijnych potęguje między innymi trwająca już od ponad 15 lat rewolta Boko Haram, która skruszyła delikatną równowagę międzyreligijną w kraju i podsyciła powstałe jeszcze w czasach kolonialnych spiskowe teorie o zakusach muzułmanów na islamizację całego kraju. W takich okolicznościach spór między pasterzami a rolnikami, u podstaw którego pierwotnie legły przede wszystkim kwestie ekonomiczne w zakresie dostępu do zasobów wodnych, przenosi się na płaszczyznę tożsamości etnicznej i religijnej i tym samym pogłębia antagonizmy w społeczeństwie nigeryjskim.

BIBLIOGRAFIA

- Abbo, B. M. 2011. Implementing Nigeria's Nomadic Education Programme (NEP), *Commonwealth Education Partnerships*, 39–40.
- Adebayo, A. G. 1991. Of Man and Cattle: A Reconsideration of the Traditions of Origin of Pastoral Fulani of Nigeria, *History in Africa*, 18, 1–21.

- Blench, R. 1994. The Expansion and Adaptation of Fulbe Pastoralism to Subhumid and Humid Conditions in Nigeria, *Cahiers d'Études africaines*, 34, 197–212.
- Braukämper, U. 1997. *The Cow Emerges from the Water: Myths Relating to the Origin of Cattle in the Chad Basin*, w: H. Jungraithmayr, D. Barreteau, U. Seibert (red.), *L'homme et l'eau dans le bassin du lac Tchad*, Paris: ORSTOM, 191–205.
- Brottem, L. 2021. The Growing Complexity of Farmer-Herder Conflict in West and Central Africa, *Africa Security Brief*, 39, 1–8.
- CIA. 2025. *The World Factbook*. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/population-growth-rate/country-comparison/> – 11 I 2025.
- Efobi, U., Adejumo, O., Kim, J. 2025 Climate Change and the Farmer-Pastoralist's Violent Conflict: Experimental Evidence from Nigeria, *Ecological Economics*, 228, 1–14.
- Ezemenaka, K. E., Chijioke, E. E. 2018. Contextualising Fulani-Herdersmen Conflict in Nigeria, *Central European Journal of International and Security Studies*, 12(2), s. 30–55.
- Gad, J. 2007. *Pulaaku – istota tożsamości etnicznej Bororo. Pasterze fulańscy zachodnioafrykańskiej sawanny*, praca magisterska napisana w Zakładzie Języków i Kultury Afryki Instytutu Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hopen, C. E. 1958. *The Pastoral Fulbe Family in Gwandu*, London: Oxford University Press.
- International Committee on Nigeria. 2020. *Nigeria's Silent Slaughter: Genocide in Nigeria and the Implications for the International Community*. <https://clientwebproof.com/Nigeria-Silent-Slaughter/#> – 19 I 2025.
- International Crisis Group. 2017. *Herders against Farmers: Nigeria's Expanding Deadly Conflict*, Brussels.
- International Crisis Group. 2018. *Stopping Nigeria's Spiralling Farmer-Herder Violence*, Brussels.
- Institute for Economics & Peace. 2015. *Global Terrorism Index*. <https://privacyinternational.org/sites/default/files/2018-02/Global%20Terrorism%20Index%202015%2C%20Institute%20for%20Economics%20%26%20Peace.pdf> – 20 I 2025.
- Jaiyeoba, I. A. 2002. *Environment in Africa Atlases: Nigeria*, Paris: Les Editions.
- Kuś, M. 2003. *Boża ścieżka i jej rozstaje. Dżihad Usmana dan Fodio i dzieje emiratów fulańskich*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Mukoshy, I. A. 2014. *A Fulfulde-English Dictionary*, Ibadan: HEBN Publishers.
- Newman, P. 2007. *A Hausa-English Dictionary*, New Haven–London: Yale University Press.
- Ogbeide, O. A. 2017. Fulani Herdsmen and Communal Clashes in Nigeria: Issues and Solutions, *Mayfair Journal of Agribusiness Management*, 1(2), 50–61.
- Okibe, H. B. 2022. *Herder-Farmer Conflicts in South East Nigeria: Assessing the Dangers*, Wodrow Wilson International Center for Scholars Research Paper No. 34, Washington DC.
- Olagunju, T. E. 2015. Drought, Desertification and the Nigerian Environment: A Review, *Journal of Ecology and the Natural Environment*, 7(7), s. 196–209.
- Olayiwola, O. A. 2019. Beyond Resource-Use Conflict in the Escalation of Fulani Herdsmen and Farmer Conflict in Nigeria, *Africology: The Journal of Pan African Studies*, 12(9), 98–111.
- Olson, J. S. 1996. *The Peoples of Africa: An Ethnohistorical Dictionary*, Westport–London: Greenwood Press.
- Oppong, Y. 2002. *Moving Through and Passing On: Fulani Mobility, Survival and Identity in Ghana*, New York: Routledge.
- Pacific Institute 2025. Pacific Institute for Studies in Development, Environment and Security, *Water Conflict Chronology*. <http://www.worldwater.org/conflict/list/> – 13 I 2025.
- Piłaszewicz, S. b.d. *Kronika Kano* (niepublikowany maszynopis), Warszawa.
- Pronińska, K. 2005. Konflikty surowcowe we współczesnych stosunkach międzynarodowych, *Sprawy Międzynarodowe*, 3, 29–46.

- Riesman, P. 1977. *Freedom in Fulani Social Life: An Introspective Ethnography*, Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Róžański, J. 2013. *Fulbe w strefie Sudanu. Migracje, władza i pieniądze*, w: W. Cisko, J. Róžański, M. Ząbek (red.), *Bilad as-Sudan. Kultury i migracje*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, 47–64.
- Shehu, A. 2020. Komunikacja personalna z autorką.
- Stenning, D. J. 1994. *Savannah Nomads: A Study of the Wodaabe Pastoral Fulani of Western Bornu Province Northern Region, Nigeria*, Münster–Hamburg.
- Udoh, O. D. et al. 2025. Climate Change and Migratory Patterns of Fulani Herdsmen in Nigeria, *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, <https://doi.org/10.1108/IJCCSM-10-2024-0179>.
- Umunna, M. O. et al. 2024. Adaptation Strategies to Climate Change Among Fulani Herders in Kainji Lake Basin, Nigeria, *Journal of Environmental Studies*, 36, 61–65.
- Will, I. 2013. *Naiwni pasterze i piękne mleczarki. Stereotypowy obraz Fulanów w filmach hausańskich*, w: J. Róžański, H. Rubinkowska-Anioł (red.), *Afryka między tradycją a współczesnością. Wybrane przykłady kontynuacji i zmian w języku, stylu życia, sztuce i religii*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, 89–100.
- Wilson-Haffenden, J. 1927. Ethnological Notes on the Shuwalbe Group of Bororo Fulani, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 57, 275–293.
- Worldometer. 2025. *Nigeria Population*. <https://www.worldometers.info/world-population/nigeria-population/> – 11 I 2025.

THE IMPORTANCE OF WATER FOR THE FULANI PASTORALISTS IN NIGERIA – THE CULTURAL DIMENSION AND THE IMPACT OF ITS SCARCITY ON CONFLICT WITH THE SETTLED POPULATION

Abstract: The article presents a study of the meaning of water in the culture of Fulani pastoralists in Nigeria and of the impact of its shortage on conflict with sedentary people. The paper presents a general profile of the nomadic Fulani people in Nigeria. It examines the key role of important elements of Fulani culture – cattle, migration, herding practices and, inextricably linked to it, water availability – in the daily lives of Fulani nomads. The study discusses the impact of diminishing water resources and desertification on traditional migrations in search of pasture for cows. It examines the causes of increasing competition for natural resources and the resulting tensions between pastoralists and farmers, which have erupted into mutual violence for over a decade.

Keywords: Fulani people, Nigeria, pastoralists, water